

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/102-107>

Saidə İsmayılzadə

Gəncə Dövlət Universiteti

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qazaxıstan Respublikasının Ç.Vəlixanov adına

Tarix və Etnologiya İnstitutunun

Azərbaycan üzrə təmsilçisi

<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

saida.ismailzade@mail.ru

Cənub-Şərqi Avropaya Bolqar xanlığının siyasi təsiri

Xülasə

Bu məqalə VII əsrdə Kubrat xanın rəhbərliyi ilə formalaşmış Böyük Bolqarıstan Dövlətinin Cənub-Şərqi Avropanın etno-siyasi inkişafında oynadığı rolu hərtərəfli şəkildə təhlil edir. Araşdırmada Böyük Bolqar Dövlətinin yaranma şəraiti, siyasi strukturu, regional güc balansındakı mövqeyi və onun Qara dənizin şimalında formalaşan siyasi proseslərə təsiri sistemli şəkildə araşdırılır. Xüsusi diqqət Kubrat xanın diplomatik fəaliyyəti, Bizans imperiyası ilə münasibətləri, Xəzər xaqanlığı və Avar siyasi sistemi ilə qarşılıqlı əlaqələrinə yönəldilir. Məqalədə göstərilir ki, Böyük Bolqarıstan dövləti yalnız qısa ömürlü siyasi birlik kimi deyil, regionda uzunmüddətli etno-siyasi transformasiyaların başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış etmişdir. Kubrat xanın ölümündən sonra dövlətin parçalanması bolqar tayfalarının müxtəlif coğrafi istiqamətlərdə yayılmasına səbəb olmuş, nəticədə Volqa Bolqar dövləti, Dunay Bolqar dövləti və digər regional siyasi strukturlar meydana gəlmişdir. Bu proses yalnız siyasi parçalanma ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda yeni etnik və mədəni kimliklərin formalaşmasına təkan vermişdir. Tədqiqatda Onoqur, Kutriqur və digər oğur komponentlərinin yeni etno-siyasi qurumlara inteqrasiyası ayrıca təhlil edilir və bu inteqrasiyanın Cənub-Şərqi Avropanın etnik xəritəsinin formalaşmasında oynadığı rol vurğulanır. Eyni zamanda, Böyük Bolqar Dövlətinin süqutunun Xəzər xaqanlığının yüksəlişi və regionda güc balansının dəyişməsi ilə sıx bağlı olduğu əsaslandırılır. Məqalənin nəticələri göstərir ki, Böyük Bolqarıstan Dövlətinin tarixi əhəmiyyəti onun mövcud olduğu dövrlə məhdudlaşmır. Bu dövlətin siyasi və mədəni irsi sonrakı əsrlərdə Balkanlar, Şərqi Avropa və Volqa bölgəsində dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Kubrat xanın siyasi irsi isə həm bolqar tarixində, həm də bütövlükdə türk dünyasının tarixi yaddaşında mühüm istinad nöqtəsi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Bolqarlar, Böyük Bolqarıstan Dövləti, Kubrat xan, Xəzərlər, Onoqurlar, Cənub-Şərqi Avropa

Saida Ismailzade

Ganja State University

Phd, Associate professor

Representative of the Institute of History

and Ethnology Ch.Velikhanov

of the Republic of Kazakhstan in Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>

saida.ismailzade@mail.ru

The Political Impact of the Bulgar Khanate on Southeastern Europe

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the ethno-political impact of the Great Bulgar State, established in the 7th century under the leadership of Khan Kubrat, on the historical development of Southeastern Europe. The study examines the conditions of state formation, its

political structure, and its position within the regional balance of power in the northern Black Sea area. Particular attention is paid to Kubrat's diplomatic activity, his alliance with the Byzantine Empire, and the confrontation with the Khazar Khaganate, as well as interactions with the Avar Khaganate. The article argues that the Great Bulgar State should be viewed not merely as a short-lived political entity, but as a pivotal factor in the emergence of long-term ethno-political transformations in Southeastern Europe. Following the death of Khan Kubrat and the collapse of the state, Bulgar tribes migrated in different directions, leading to the formation of new political entities such as Volga Bulgaria, the Danube Bulgar State, and other regional polities. These migrations were accompanied by profound changes in ethnic composition and the development of new cultural and political identities. Special attention is devoted to the integration of Onogur, Kutrigur, and other Oghur components into newly formed ethno-political structures. The study demonstrates that the disintegration of Great Bulgaria was closely linked to the rise of the Khazar Khaganate and the subsequent shift in the balance of power in Eastern Europe and the Caucasus. These processes significantly influenced the political and cultural evolution of the region during the early medieval period. The findings of the article indicate that the historical significance of the Great Bulgar State extends well beyond the timeframe of its existence. Its political and cultural legacy had a lasting impact on the development of statehood, ethnogenesis, and regional geopolitics in Southeastern Europe. Khan Kubrat's political heritage is therefore interpreted as a crucial reference point not only in Bulgar history, but also within the broader context of Turkic state traditions and early medieval Eurasian history.

Keywords: *Bulgars, Great Bulgaria, Khan Kubrat, Khazars, Onogurs, Southeastern Europe*

Giriş

X–XI əsrlər Qara dənizin şimalında yaşayan türk tayfaları üçün kəskin siyasi dəyişikliklər və intensiv hakimiyyət mübarizələri ilə səciyyələnən bir mərhələ olmuşdur. Bu dövrdə regionda etnik və siyasi strukturların formalaşmasında həlledici rol oynayan əsas hadisələrdən biri Böyük Bolqar Dövlətinin yaranması və onun Cənub-Şərqi Avropanın tarixi inkişafına göstərdiyi təsir idi. Kubrat xanın rəhbərliyi altında formalaşan bu dövlət yalnız öz mövcudluğu dövründə deyil, sonrakı mərhələlərdə də regional və qlobal tarixin gedişinə mühüm təsir göstərmişdir (Golden, 1982, s. 227–237). Böyük Bolqar dövləti Kubrat xanın güclü liderlik bacarığı və çevik strateji siyasəti nəticəsində qısa müddətdə möhkəm siyasi quruma çevrilmişdir. Lakin Xəzər xaqanlığının artan təzyiqi dövlətin taleyində dönüş nöqtəsi yaratmış, bu təzyiq bolqar tayfalarının müxtəlif coğrafi istiqamətlərə yayılmasına səbəb olmuşdur (Artamonov, 1962, s. 217–218). Bu proses bolqar xalqının etnik-mədəni strukturunda dərin dəyişikliklər doğurmuş və Cənub-Şərqi Avropanın etno-siyasi xəritəsini uzunmüddətli şəkildə transformasiya etmişdir (Marquart, 1903, s. 89–91). Kubrat xanın yaratdığı dövlətin süqutu yalnız siyasi birliyin dağılması anlamına gəlmirdi. Əksinə, bu hadisə bolqar kimliyinin yenidən formalaşması və müxtəlif regionlarda yeni siyasi-etnik mərkəzlərin meydana çıxması prosesini sürətləndirdi (Romaşov, 2019, s. 293–307).

Tədqiqat

Məqalənin əsas məqsədi Böyük Bolqar Dövlətinin tarixi rolunu və onun Cənub-Şərqi Avropada yaratdığı etno-siyasi nəticələri təhlil edərək regionun tarixi inkişafına kompleks şəkildə işıq salmaqdır. Kubrat xanın irsi yalnız bolqar xalqı üçün deyil, ümumilikdə türk dünyasının tarixi yaddaşı baxımından da mühüm istinad nöqtəsi olaraq qalmaqdadır (Fehér, 1962, s. 149–155).

630-cu ildə Göytürk hakimiyyətinin zəifləməsi fonunda bolqarlar xəzərlər kimi siyasi müstəqillik əldə etmişlər (Qumilyov, 1967, s. 56–57). 626-cı ildə avarların Konstantinopolu uğursuz mühasirəsindən sonra Avar xaqanının ölümü Balkanlarda və Şərqi Avropada ciddi hakimiyyət boşluğu yaratmış, bu vəziyyət bolqar tayfalarının siyasi təşəbbüslərinin artmasına şərait formalaşdırmışdır (Pohl, 1988, s. 134–135). Həmin dövrdə bolqarların lideri Kubrat xan idi. Bizans imperatoru Herakliusun dəstəyi ilə Kubrat Qafqazın şimalında və Azov dənizi ətrafında Böyük Bolqarıstan (Maqna Bulqariya) adlanan siyasi birliyi yaratmışdır (Moravcsik, 1958, s. 101–102). Lakin 665-ci ildə Kubrat xanın ölümündən sonra Xəzər xaqanlığının hərbi-siyasi təzyiqi nəticəsində

bu dövlət süquta uğramışdır (Artamonov, 1962, s. 219–220). Bu parçalanma təkcə dövlətin siyasi mövcudluğunun sona çatması ilə məhdudlaşmamış, daha geniş və konkret nəticələr doğurmuşdur (Qızıl, 1980, s. 145–148). Əvvəllər Sabir, Avar və Göytürk hakimiyyəti altında yaşayan bolqar tayfaları indi öz tarixi torpaqlarını tərk etməyə məcbur qalmışdır (Marquart, 1903, s. 89–91). Böyük (Maqna) Bolqar Dövlətinin qurucusu olan bolqar türklərinə dair ən qədim yazılı mənbələrdən biri 765–766-cı illərə aid edilən və “Xaqanların siyahısı” kimi tanınan yunan xronoloji mətnidir. Bu sənəddə Kubratın Dulo sülaləsinə mənsub olduğu, Şequr Veçem (mal-qara) ilinin üçüncü ayında taxta çıxdığı və 60 il hökmranlıq etdiyi qeyd olunur (Marquart, 1903, s. 201–202). Bununla yanaşı, mənbələrdə Kubrat xan haqqında məlumatlar qeyri-tam və ziddiyyətli. Onun ailəsi, uşaqlığı və siyasi formalaşması barədə dəqiq məlumatlar qorunmamışdır (Bazin, 1971, s. 49–50). Kubratın adı mənbələrdə Kubrat, Kovrat, Kuvrat, Kobrates, Koubratos, Kurt və digər variantlarda çəkilir (Moravcsik, 1958, s. 45–46). Adın etimologiyası ilə bağlı Gy.Németh, L.Bazin və P.B.Golden “kubrat” sözünün “toplamaq, birləşdirmək” mənası daşdığını irəli sürmüşlər (Beşevliev, 1979, s. 72–74). Digər tədqiqatçılar isə bu adın türk dillərində “kurt” anlayışı ilə bağlı olduğunu müdafiə etmişlər (Fehér, 1962, s. 150–152). Kubratın rəhbərliyi altında birləşən oğur-bolqar tayfaları VII əsrin birinci yarısında Qara dəniz və Şimali Qafqaz arasında səpələnmiş vəziyyətdə yaşayırdılar. Onların bir hissəsi Göytürklərin, digər hissəsi isə Pannoniya mərkəzli Avar dövlətinin hakimiyyəti altında idi (Németh, 1930, s. 89–91). Birinci Göytürk Dövlətinin süqutu və 626-cı ildə avarların Konstantinopolu ələ keçirə bilməməsi bu tayfaların müstəqil siyasi fəaliyyətini mümkün etmişdir (Pohl, 1988, s. 57–60). Kubratın gənclik illərində hansı vəzifələrdə çalışdığı məlum olmasa da, onun əmisi Orqanın Hun-Oğur mühitində böyüdüüyü ehtimal edilir (Golden, 1982, s. 156–158). Nikeforosun 619-cu ildə bir hun-bolqar bəyi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bu məsələnin mübahisəli qalmasına səbəb olmuşdur (Nicephorus, 1990, s. 135–137). Bəzi tədqiqatçılar həmin şəxsin Orqan olduğunu, digərləri isə bunun Kubratın özü ola biləcəyini iddia etmişlər (Marquart, 1903, s. 210–212). Bizans imperiyası Qara dənizin şimalında yaşayan tayfalarla diplomatik əlaqələr qurmuş və xristianlığın yayılmasına xüsusi önəm vermişdir (Moravcsik, 1958, s. 98–99). Bu fəaliyyət nəticəsində Onoqur yepiskopluğu yaradılmışdır (Pritsak, 1970, s. 241–259). Azov ətrafında yaşayan hun-bolqar bəylərinin Bizans dini strukturları ilə əlaqələri bu təsirin real siyasi nəticələrini göstərir (Ligeti, 1986, s. 52–53).

626-cı ildə avarların Sasani imperiyası ilə birlikdə Konstantinopolu mühasirəyə almaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnmiş və bu, Avar dövlətinin nüfuzunu ciddi şəkildə zəiflətməmişdir (Pohl, 1988, s. 57–59). 630-cu ildə Avar xaqanının ölümü Pannoniyada siyasi böhran yaratmış və bolqar tayfalarının üsyanına səbəb olmuşdur (Pritsak, 1970, s. 241–243). Bu üsyan nəticəsində bolqar bəyi məğlub edilmiş, sağ qalanlar Bavariyaya qaçaraq Frank kralı Daqobertdən sığınacaq istəmişdir (Marquart, 1903, s. 138–139). Lakin sonradan bu qrupun məhv edilməsi əmr edilmişdir (Golden, 1982, s. 158–160). Üsyanın rəhbərinin Qurtuğur bəy olduğu ehtimal edilsə də, Orqan və ya Kubratın özü ola biləcəyi də irəli sürülmüşdür (Qızıl, 1980, s. 149–151). Bu hadisələrdən sonra Kubrat avarları məğlub edərək Şimali Qara dəniz bölgəsində bolqar tayfalarını birləşdirmiş və 635-ci ildə Böyük (Maqna) Bolqar Dövlətinin əsasını qoymuşdur (Moravcsik, 1958, s. 99–101). Dövlətin yerləşdiyi coğrafiya barədə əsas məlumatlar Feofan, Nikeforos və erməni coğrafiyaşünası Ananias Sirakeçinin əsərlərində qorunmuşdur (Romaşov, 2019, s. 293–295; Theophanes, 1883, s. 67–69; Nicephorus, 1990, s. 138–139). Mənbələrdə verilən məlumatlar əsasında Böyük Bolqar Dövlətinin harada formalaşdığı məsələsi tarixşünaslıqda müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir (Golden, 1980, s. 105–106). Bulqarlarla oğurlar arasında əlaqənin olmadığını iddia edən və dövlətin qərbdə yarandığını müdafiə edən Fr.Westberg və J.Marquartın fikirlərini bir kənara qoysaq, Böyük Bolqar Dövlətinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı ilk ciddi elmi yanaşma Gy.Moravcsik tərəfindən irəli sürülmüşdür. Moravcsik dövlətin Şimali Qafqazda, Kuban və Don çayları arasındakı ərazidə formalaşdığını bildirmişdir (Moravcsik, 1958, s. 210–212). Gy. Németh, S. Szadeczky-Kardoss, L.Ligeti və Cs.Balint kimi bir sıra macar alimləri Moravcsikin bu mövqeyini dəstəkləmişlər (Németh, 1930, s. 89–91). Bununla yanaşı, İştvan Zimonyi Böyük Bolqar Dövlətinin Krımın şimal sahillərində, V.Pohl Azov dənizinin hər iki tərəfində, M.İ.Artamonov isə Azov dənizindən Dnepr çayına qədər uzanan geniş bir coğrafiyada

yarandığını irəli sürmüşdür. Ç.Beck isə dövlətin əsas mərkəzinin Don və Kuban çayları arasında yerləşdiyini qeyd etmişdir (Beck, 1975, s. 217–219). S.A.Romaşovun fikrincə, ilkin mərhələdə Don və Dnepr arasında yaşayan kutriqlər dövlətin tərkibinə daxil olmadıqları üçün Böyük Bolqar Dövlətinin qərb sərhədləri sonradan Dnepr çayına qədər genişlənmişdir (Romaşov, 2019, s. 293–295). İ.S.Çiçurov isə dövlətin Azov dənizinin şərq sahillərindən Kuban çayına qədər uzanan daha məhdud bir ərazidə qurulduğunu iddia etmişdir (Çiçurov, 1965, s. 25–27). A.Róna-Tas isə Böyük Bolqar Dövlətinin mərkəzinin Azov dənizinin şimalında, Dnepr hövzəsində yerləşdiyini, sərhədlərinin isə şərqdə Don,

qərbdə isə Buq çayına qədər uzandığını irəli sürmüşdür (Róna-Tas, 1999, s. 121–123). Kubrat xan və bolqarlar haqqında məlumatların məhdud olması dövlətin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermir (Golden, 1980, s. 107–108). Bununla belə, 1912-ci ildə indiki Ukrayna ərazisində tapılmış və Kubrat xana aid edilməsi ehtimal olunan iki üzük üzərindəki yazılara əsaslanaraq A.Róna-Tas tərəfindən aparılan təhlillər daha etibarlı hesab edilə bilər (Romaşov, 2019, s. 300–302). Kubrat xan Böyük Bolqar dövlətini qurduqdan sonra Bizans imperiyası ilə diplomatik münasibətlər yaratmış və bu çərçivədə Bizansa səfirlər göndərmişdir (Nicephorus, 1990, s. 138–140). İmperator Heraklius avarlara və avar–sasani ittifaqına qarşı yeni müttəfiq axtarışında Böyük Bolqar Dövlətinin mövcudluğunu qəbul etmiş, Kubrat xana hədiyyələr göndərərək ona patrik titulu vermişdir (Moravcsik, 1958, s. 211–212). Kubrat xan həyatı boyu Herakliusla bağladığı siyasi razılaşmaya sadıq qalmış, Herakliusun ölümündən sonra isə imperatriça Martina və oğlu Heraklonasın taxt mübarizəsində onları dəstəkləmişdir (Marquart, 1903, s. 140–142). Kubrat xanın vəfat tarixi ilə bağlı tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər mövcuddur (Qumilyov, 1967, s. 56–57). 641-ci ildə xəzərlərlə döyüşdüyü məlum olan Kubratın ölüm tarixinin Herakliusun vəfatından az sonra – 641–647-ci illər arasında baş verdiyi ehtimal edilir (Pritsak, 1970, s. 244–245). A.Róna-Tas Kubrata aid edilən sikkələrə əsaslanaraq onun ən gec 650-ci ildə vəfat etdiyini bildirmişdir (Róna-Tas, 1999, s. 123–125). Zlatarski Kubratın 584-cü ildə Göytürklərdən ayrılaraq müstəqil dövlət qurduğunu, Q. Fehér isə onun VII əsrin ortalarında vəfat etdiyini irəli sürmüşdür (Fehér, 1962, s. 151–153). Feofan isə Kubratın Konstantin dövründə qərbə köç zamanı öldüyünü qeyd etmiş və bu səbəbdən ölüm tarixini 668–669-cu illərə qədər uzatmışdır (Theophanes, 1883, s. 70–72). O.Pritsak isə Kubratın ölüm tarixi kimi 665-ci ili daha real hesab etmişdir (Pritsak, 1970, s. 245–246). Kubrat xanın ölümündən sonra oğulları arasında baş verən daxili çəkişmələr Böyük Bolqar Dövlətinin parçalanmasına gətirib çıxardı (Qumilyov, 1967, s. 58–60). Kubrat xan oğullarına birlikdə qalması tövsiyə etsə də, bu vəsiyyəti yerinə yetirilmədi və dövlətin nə qədər müddət yaşadığı dəqiq müəyyən olunmamışdır (Moravcsik, 1958, s. 214–215). L.N.Qumilyovun fikrincə, Böyük Bolqar Dövləti 679-cu ildə tamamilə süqut etmişdir (Qumilyov, 1967, s. 61–62). Kubratın beş oğlundan ən böyüyü Batbayan atasının vəsiyyətinə uyğun olaraq hakimiyyətə gəlsə də, daxili çəkişmələr nəticəsində dövlət dağılmış və Batbayan xəzərlərin tabeliyinə düşmüşdür (Artamonov, 1962, s. 220–221). Bu parçalanma nəticəsində əsasən otuz-oğur (uturqur) tayfalarından ibarət olan bir qrup Kubratın ikinci oğlu Kotraqın rəhbərliyi ilə şimala çəkilərək İtil (Volqa) Bulqar dövlətini yaratmışdır (Golden, 1980, s. 109–110). Bu əhali sonralar “ağ proto-bulqarlar” kimi tanınmış və müasir çuvaş xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır (Marquart, 1903, s. 142–143). Kubratın digər oğlu Asparuxun rəhbərliyi altında bolqarlar Dunay istiqamətində hərəkət edərək Balkanlarda Dunay Bolqar Dövlətini qurmuşlar (Theophanes, 1883, s. 74–76). Bu dövlət 681-ci ildə Bizanslı məğlub edərək onu vergi ödəməyə məcbur etmiş və bundan sonra Bizans tərəfindən rəsmi şəkildə tanınmışdır (Moravcsik, 1958, s. 216–217). Dördüncü oğlu olduğu ehtimal edilən Kuber (Küver) Dunay çayını keçərək Pannoniyaya köç etmiş və Avarların hakimiyyəti altına daxil olmuşdur (Szadeczky-Kardoss, 1955, s. 7–8). Beşinci oğlu isə İtaliyaya gedərək Pentapolis torpaqlarında, Ravenna ətrafında məskunlaşmışdır (Fehér, 1962, s. 153–155). Köhnə vətəndə qalan Kubrat xanın böyük oğlu Batbayan müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmiş və Xəzər xaqanlığının siyasi təsiri altına düşmüşdür. Bizans və rus tarixşünaslığında bu ərazi “Qara

Bolqarıstan” adı ilə tanınmış, burada yaşayan bolqar qrupları isə zamanla tarix səhnəsindən çəkilməmişdir (Róna-Tas, 1999, s. 124–126). Böyük Bolqar dövlətinin dağılması təkcə siyasi qurumun süqutu ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda bolqarların etnik və mədəni strukturunda dərin dəyişikliklərə yol açmışdır (Qumilyov, 1967, s. 63–64). Bu proses bolqar tayfalarının müxtəlif coğrafiyalarda yeni siyasi birliklər formalaşdırmasına və tarixi mövcudluqlarını fərqli formalarda davam etdirməsinə şərait yaratmışdır (Nicephorus, 1990, s. 140–141). Xəzərlərin Qara dənizin şimalında və Qafqaz istiqamətində irəliləməsi Böyük Bolqar Dövlətinin süqutunda əsas amillərdən biri olmuş, xüsusilə 660-cı illərin əvvəllərində onların Ermənistan ərazisinə daxil olması bolqar tayfalarına təzyiqi daha da gücləndirmişdir (Çiçurov, 1965, s. 28–29). Xəzər Məlik Yusifin məktubunda “Vnnt.r” adı ilə xatırlanan Onoqur-bolqarların qovulması bu prosesin konkret tarixi göstəricisi kimi dəyərləndirilir (Pritsak, 1970, s. 246–248). Kubrat xanın tarixi obrazını maddi-mədəniyyət nümunələri vasitəsilə aydınlaşdıran əsas tapıntılardan biri Ukraynanın Poltava vilayətində, Mola Pereşçepino kəndi yaxınlığında, Dnepr çayının sol sahilində aşkar edilmiş zəngin xəzinədir (Romaşov, 2019, s. 304–305). Bu xəzinəyə at qoşquları, geyim elementləri, Sasani–Bizans və yerli istehsal olan qablar daxildir ki, onların hər biri Kubratın siyasi statusunu və dövrün beynəlxalq əlaqələrini əks etdirən mühüm dəlillər hesab olunur (Moravcsik, 1958, s. 218–219). Xəzinədən tapılmış Bizans sikkələri Kubratın Bizans imperiyası ilə qurduğu dostluq və müttəfiqlik münasibətlərinin maddi sübutu kimi qəbul edilir (Marquart, 1903, s. 145–146). Türbənin Kubrat xana aid olması ehtimalı güclü olsa da, onun Böyük Bolqar Dövlətinin ehtimal edilən sərhədlərinin ən uc nöqtələrindən birində yerləşməsi müəyyən suallar doğurmuşdur (Golden, 1980, s. 110–111). Bu baxımdan iki əsas ehtimal irəli sürülür: Kubratın Xəzər təzyiqindən geri çəkilməyə həmin bölgədə vəfat etməsi və ya bu ərazinin onun hakimiyyəti dövründə istifadə etdiyi bolqar siyasi mərkəzlərindən biri olması. Erməni coğrafi mənbələrində Bolqarıstan dövlətinin dörd əsas mərkəzinin qeyd edilməsi bu ehtimalları müəyyən dərəcədə gücləndirsə də, həmin mərkəzlərin dəqiq lokalizasiyası hələ də mübahisəli olaraq qalır (Róna-Tas, 1999, s. 127–128). Dəfn yerindən tapılmış Sasani gümüş qabı, Bizans və Sasani təsvirləri, Avropa paralelləri olan qızıl stəkanlar, eləcə də üzərində “Patriarx Kubrat” ifadəsi ilə əlaqələndirilən üzüklər Kubratın həm siyasi legitimliyini, həm də mədəni-tarixi irsini əks etdirən simvolik materiallar kimi qiymətləndirilir; xüsusilə üzüklər suverenlik nişanəsi funksiyası daşıya bilər (Beşevliev, 1979, s. 72–74; Romaşov, 2019, s. 307–309).

Nəticə

Beləliklə, Böyük Bolqar Dövlətinin yaranması və süqutu Cənub-Şərqi Avropa və Qara dəniz hövzəsinin etno-siyasi tarixində mühüm dönüş nöqtəsi təşkil etmişdir. Kubrat xanın rəhbərliyi altında formalaşan bu siyasi birlik Onoqur-bolqar, kutriqur və digər oğur komponentlərinin integrasiyası nəticəsində yeni bir etnogenez mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Dövlətin dağılması isə bu prosesi dayandırmamış, əksinə, bolqarların müxtəlif coğrafiyalara yayılması vasitəsilə yeni siyasi və mədəni mərkəzlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Kubratın oğulları tərəfindən qurulan Volqa Bolqar dövləti, Dunay Bolqar dövləti və digər regional siyasi birliklər Böyük Bolqar Dövlətinin institusional və mədəni irsinin davamı kimi çıxış etmişdir. Bu dövlətlər vasitəsilə bolqar kimliyi yalnız qorunmamış, həm də yeni tarixi, dini və mədəni mühitlərdə transformasiya olunaraq inkişaf etmişdir. Xüsusilə Bizans, Xəzər və Avropa siyasi sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqələr bolqarların regional tarixdə fəal subyektdə çevrilməsinə imkan yaratmışdır.

Nəticə etibarilə, Böyük Bolqar Dövlətinin təsiri yalnız bir siyasi qurumun mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Onun süqutundan sonra yaranan etno-siyasi proseslər Avrasiyanın geniş bir hissəsində dövlətçilik ənənələrinin, etnik identikliklərin və mədəni əlaqələrin formalaşmasına uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Kubrat xanın siyasi irsi isə bu proseslərin mərkəzində dayanaraq həm bolqar xalqının, həm də bütövlükdə türk dünyasının tarixi yaddaşında fundamental yer tutmağa davam edir.

Ədəbiyyat

1. Artamonov, M. I. (1962). *Xəzərlərin tarixi*.
2. Bazin, L. (1971). Les noms des fils de Koubrat et le khan Asparoukh. In L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcica* (pp. 49–54).
3. Beck, C. H. (1975). Onogur məsələsi: Sübutların yenidən qiymətləndirilməsi. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 7–18.
4. Beşevliev, V. (1979). *Protobulqarska epigrafiqa*.
5. Çiçurov, İ. S. (1965). Ukraynada son arxeoloji kəşflər işığında “Bolqar” problemi. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 37, 22–33.
6. Fehér, G. (1962). Bolqar titul kündü. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14(1–3), 149–155.
7. Golden, P. B. (1982). Xubrat və “Böyük Bolqarıstan”ın mənşəyi. In L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata* (pp. 227–237).
8. Ligeti, L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai és a körülötte folyó vita*.
9. Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*.
10. Moravcsik, G. (1958). *Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*.
11. Németh, G. (1930). *A honfoglaló magyarság kialakulása*.
12. Nicephorus. (1990). *A short history* (Dumbarton Oaks Medieval Library). Harvard University Press.
13. Pohl, W. (1988). *Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*
14. Pritsak, O. (1970). Doqquzuncu əsrin ikinci yarısında Ar-Rus korporasiyasının ticarət yolu haqqında ərəbcə mətn. *Folia Orientalia*, 12, 241–259.
15. Qızıl, P. B. (1980). *Xəzərşünaslıq: Xəzərlərin mənşəyinə dair tarixi-filoloji araşdırma*.
16. Qumilyov, L. N. (1967). *Qədim türklər*.
17. Romaşov, S. A. (2019). “Kübrat üzüyü” və onun prototipləri: Onoqur elitasının formalaşması haqqında. In F. Curta (Ed.), *Çöl və oturaq dünya arasında: Avrasiya çölünün erkən orta əsr xalqlarına dair arxeoloji və tarixi tədqiqatlar* (pp. 293–309).
18. Róna-Tas, A. (1999). *Erkən orta əsrlərdə macarlar və Avropa: Erkən macar tarixinə giriş*.
19. Szadeczky-Kardoss, S. (1955). Az avar történelem forráskritikai kérdései. In L. Gerevich (Ed.), *Avar kori régészeti tanulmányok* (pp. 7–26).
20. Theophanes Confessor. (1883). *Chronographia*.

Daxil oldu: 19.11.2025

Qəbul edildi: 05.01.2026